

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2021

Redactie:

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

Over de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen

De Stichting heeft tot doel de kennis over de geschiedenis van de tabakspijp te bevorderen. Dit doen we door middel van onderzoek, regelmatige publicaties en bijeenkomsten. Een belangrijk streven is om een verbinding te verzorgen tussen verzamelaars, musea, archeologie en overige geïnteresseerden, in zowel binnen- als buitenland.

Alle uitgaven en activiteiten van de Stichting PKN worden mogelijk gemaakt door de bijdragen van donateurs en de inzet van vrijwilligers. U kunt ook donateur worden voor een bedrag van 30 euro per jaar (buiten Nederland 40 euro).

Meer informatie op www.tabakspijp.nl/over-ons/lid-worden/. Hiermee ontvangt u behalve het Jaarboek, ook een drietal kwartaalbladen met korte artikelen en heeft u direct toegang tot de activiteiten die de Stichting organiseert, en contact met andere verzamelaars en geïnteresseerden.

Uitgave: PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen
English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
Lay-out: Ewout Korpershoek

Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Een pijpenkop uit de eerste officiële archeologische opgraving in Nederland, door Caspar Reuvers (zie artikel p. 31).

Achterzijde omslag: Fragment van een ontwerptekening van een Wilhelminapijp voor één van de vroege catalogi of voor een reclamekaart door de firma Hollandia (zie artikel p. 103).

ISBN 978-90-830114-2-4

© PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Een pijp van Teunis van Dijk die laat zien dat ook een gildebestuurder de regels niet altijd naleefde Ruud Stam	9
Zeventiende-eeuwse bodemvondsten uit Zeeland Ewout Korpershoek	13
Kleipijpen van de opgravingen op de Hofstede Arentsburgh (Forum Hadriani) te Voorburg in 1827-1831 door Caspar Reuvens (1793-1835) Bert van der Lingen	31
Pijpen met een luchtje? Kleipijpen uit het scheepswrak ZP5/6 Zeewolde (Gemeente Zeewolde) Michiel Purmer, Jos Bazelmans, Jan van Doesburg en Menno van der Heiden	75
Rookgerei en een pijpenvorm uit het scheepswrak van 'De Drie Gezusters' (ZQ-18) Bert van der Lingen	85
Nieuwe gegevens over het bedrijf, de productie en de handel van Hollandia (Van der Want & Barras) Ruud Stam	103
Tussen hoop en vrees. Pijpen van Hollandia voor de vluchtelingen uit België in de Eerste Wereldoorlog Ruud Stam	149
Pipes-statuettes van de firma Gambier Arthur van Esveld	161
De pijpennijverheid in Roeselare in België Josef Goderis	173
Pijpen met asbest: Asbestos pijpen Ruud Stam	189

Voorwoord

Voor u ligt Jaarboek 2021 van de PKN, 'Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen'. Aan dit rijk geïllustreerde jaarboek, met gevarieerde artikelen over de geschiedenis van de tabakspijp, hebben een negental enthousiaste auteurs meegewerkt. Ook dit jaar kunnen we weer een lijvig Jaarboek presenteren met volop interessante artikelen en fraaie afbeeldingen over onder meer Nederlandse bodemvondsten, Franse kleipijpen en de pijpennijverheid in het Belgische Roeselare.

In een vijftal artikelen wordt aandacht besteed aan vondsten van Nederlandse bodem. Aan de hand van een kleipijp van Teunis van Dijk laat Ruud Stam zien dat ook **een gildebesteder de regels niet altijd naleefde** en Ewout Korpershoek beschrijft **zeventiende-eeuwse bodemvondsten uit Middelburg** en de omgeving van deze Zeeuwse stad, waaronder kleipijpen met onbekende merken die mogelijk in lokale werkplaatsen zijn vervaardigd. Bert van der Lingen heeft een bijdrage over de in 1827-1831 door de beroemde archeoloog Caspar Reuvens opgegraven **kleipijpen van de Hofstede Arentsburgh** (Forum Hadriani) te Voorburg, de vroegst bekende wetenschappelijke opgraving waarbij kleipijpen zijn gevonden.

Twee artikelen zijn gebaseerd op vondsten uit scheepswrakken uit het laatste kwart van de negentiende eeuw die in het huidige Zeewolde zijn vergaan. Michiel Purmer, Jos Bazelmans, Jan van Doesburg en Menno van der Heiden behandelen de **kleipijpen uit het scheepswrak ZP5/6**. Het grootste deel van de lading bestond uit het afval van een gasfabriek. In een ander artikel beschrijft Bert van der Lingen het **rookgerei en een pijpenvorm voor suikergoed uit het vrachtschip 'De Drie Gezusters' (ZQ-18)**, dat in 1893 verging met een lading steenkool.

Aan de hand van recent ter beschikking gekomen archiefstukken geeft Ruud Stam een aanvullend beeld over **de ontwikkeling en het functioneren van de firma Van der Want & Barras** en op een aantal aspecten van de **assortimentsontwikkeling, de handel en de handelsrelaties van Hollandia**. Van dezelfde auteur is een artikel over **tabakspijpen van Hollandia voor de vluchtelingen uit België**, die na de Duitse inval in 1914 massaal naar het neutraal gebleven Nederland kwamen. Voor hen en voor de export naar België werden onder meer pijpen met afbeeldingen van het Belgische koningshuis vervaardigd.

Ook in dit Jaarboek weer aandacht voor de Franse firma Gambier en de Belgische pijpennijverheid. In **Pipes-statuettes van de firma Gambier** beschrijft Arthur van Esveld de meest opvallende, zeldzame en soms 'ondeugende' tabakspijpen van dit Franse bedrijf, die in de vorm van miniatuur standbeelden zijn uitgevoerd. Jozef Goderis schreef een artikel over **de pijpennijverheid in Roeselare in België**. In België lag de focus bij veel onderzoekers op Wallonië maar de laatste jaren is er ook veel bekend geworden over de pijpenmakers, hun werknemers en de pijpen uit deze stad in West-Vlaanderen.

De laatste bijdrage, **Pijpen met asbest: Asbestos pijpen**, is van de hand van Ruud Stam. Asbest werd voor diverse producten gebruikt. Pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw kwamen de eerste waarschuwingen voor het gevaar van asbest.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier in het nieuwe Jaarboek van de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen.

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

Pijpen met een luchtje?

Kleipijpen uit het scheepswrak ZP5/6 Zeewolde

(Gemeente Zeewolde)¹

Michiel Purmer, Jos Bazelmans, Jan van Doesburg en Menno van der Heiden²

Pipes with a smell? Clay pipes from the shipwreck ZP5/6 Zeewolde (Municipality of Zeewolde)

What do clay pipes, gas factories and a shipwreck (code ZP5/6) from Southern Flevoland have in common? A batch of nearly a hundred pipe bowls, found during the excavation of a small wooden vessel, provides an answer to this question. Based on the investigation of the cargo it may be assumed that it is the waste from a gas factory.

The ship sank in the fourth quarter of the nineteenth century on the Zuiderzee and was found near Zeewolde. In this research, clay pipes again proved to have a great dating value. One of the pipe bowls is the youngest find in the wreck and thus provides a terminus post quem dating: the ship can only have perished after the production date of the pipe in question. This article describes the pipes from ZP5/6 which are all of Dutch manufacture with the exception of some porcelain pipe fragments.

Inleiding

Wat hebben kleipijpen, gasfabrieken en een scheepswrak uit Zuidelijk Flevoland met elkaar te maken? Een partij van bijna honderd pijpenkoppen, aangetroffen bij de opgraving van een klein houten scheepje geeft een antwoord op deze vraag.³

Het gaat om de restanten van een scheepje bekend onder de code ZP5/6. Het schip is in het vierde kwart van de negentiende eeuw vergaan op de Zuiderzee en bij Zeewolde aangetroffen. De roef bevond zich in het achterste gedeelte van het schip en is teruggevonden. Ook een groot deel van de lading is aangetroffen. Het wrak is in 1982 gedeeltelijk opgegraven door Reinder Reinders, destijds werkzaam bij de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (RIJP) en de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van Geschiedenis. In 2019 voerde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed opnieuw opgravingen uit.⁴ Tijdens beide onderzoeken zijn kleipijpen aangetroffen. Bij dit onderzoek bleken kleipijpen wederom een grote daterende waarde te hebben. Zo is één van de pijpenkoppen de jongste vondst in het wrak en levert daarmee een zogenaamde post quem-datering: het schip kan pas vergaan zijn na de productiedatum van de bedoelde reliëfpijp. Dit artikel geeft een beschrijving van de pijpen uit ZP5/6, waarvan het overgrote deel van Nederlandse makelij is. Kleipijpen waar bij nader inzien een luchtje aan zit.

Het scheepswrak ZP5/6

Op de bodem van de voormalige Zuiderzee liggen vele scheepswrakken; een deel ervan ligt in de bodem van de Noordoostpolder en de Flevopolder. Wie door de polders rijdt kent wellicht de blauwwit gestreepte palen met een rood silhouet van een schip erop. Ze markeren plekken waar een wrak ligt. Eén van de wrakken is ZP5/6. Het schip werd in 2019 opgegraven als onderdeel van een universitaire field school. Een vergelijking met de resultaten van een eerdere opgraving in 1982 bood de mogelijkheid een beeld te krijgen van het tempo waarin houten scheepsresten in de polder vergaan en verdwijnen. Uit het archeologisch onderzoek blijkt dat het om een ongeveer 18,5 meter lang en rond de 4,5 meter breed houten schip ging. De indeling bestond uit een roef, laadruim en vooronder. Deze laatste is in het verleden bij de aanleg van een sloot grotendeels opgeruimd. In het ruim bevond zich een substantiële hoeveelheid (stads) afval. Het is daarom niet vreemd dat de opgraving heel veel vondsten opleverde. Er kon een onderscheid worden gemaakt tussen gebruiksvoorwerpen die de opvarenden in de roef gebruikten en de stukken van gebroken huisraad en ander afval dat in de lading zat.

In de lading werden, naast de nodige pijpfragmenten, veel aardewerkscherven, stukken van glazen flessen, flesjes en drinkglazen, baksteenpuin en dierlijk bot aangetroffen. Aanvankelijk werd gedacht dat het scheepje

een turfschuit was die stadsafval en menselijke fecaliën als retourvracht vervoerde om akkers mee te bemesten. Bij nader onderzoek bleek echter het grootste deel van de lading te bestaan uit slakken, steenkool, cokes en gruis. Uit onderzoek met een hand held röntgen fluorescentie spectrometer (XRF) bleek dat de lading niet uitzonderlijk fosfaatrijk was, zoals te verwachten bij stadsafval, maar een hoge concentratie zware metalen en dan met name lood bevatte. Het betrof materiaal waarvan sommigen zich toen al afvroegen hoe je het veilig kon verwerken.

Afval van een gasfabriek?

Op basis van het onderzoek van de lading mag wellicht worden aangenomen dat het grotendeels om het afval van een gasfabriek gaat. In gasfabrieken werd steenkool verbrand om gas te produceren. De eerste gasfabriek werd in Nederland in 1826 opgericht. Zeker in de tweede helft van de negentiende eeuw waren gasfabrieken in grote getale te vinden in Nederland. De gasproductie was belangrijk voor de late maar snelle industrialisatie van Nederland. In de loop van de (vroeg) twintigste eeuw ontstonden er alternatieven voor dit zogenaamde lichtgas en met name de ontdekking van aardgasvelden maakte deze vorm van gasproductie overbodig. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog sloten de gasfabrieken dan ook de deuren.

Cokes en slakken waren restafval van de gasproductie in gasfabrieken. Dit materiaal werd onder andere gebruikt als bestanddeel voor zogenaamde 'toemaak'. Samen met slootbagger, stalmest, beer en stadsafval werd het gebruikt om landerijen op te hogen en de bodemvruchtbaarheid te verbeteren. Met name veel veengebieden zijn met een toemaakdek opgehoogd. Oudere toemaakdekken bestaan dikwijls uit stadsafval en leveren soms grote hoeveelheden kleipijpen op.

Voor de lading van dit scheepje is het de vraag hoe het andere afval, zoals aardewerk, glas, baksteenpuin, botmateriaal en kleipijpen tussen het afval van een gasfabriek terecht is gekomen. Vooralsnog moet ruimte gelaten worden voor de gedachte dat afval van enkele huishoudens, mogelijk vermengd met straatafval, in de lading terecht is gekomen.

De vondsten in het scheepje, zowel in de lading als in de roef, moeten meer duidelijkheid verschaffen over de aard en herkomst van het aan de slakken toegevoegde afval en over het moment van vergaan. In de beantwoording van de laatste vraag speelde de determinatie van de kleipijpen een belangrijke rol.

Pijpen uit scheepswrak ZP5/6

In totaal zijn bij de opgravingen in 1982 en 2019 (fragmenten van) 96 koppen van kleipijpen gevonden en enkele stukken van porseleinen pijpen (bijlage 1).

Daarnaast zijn er vele, niet nader te determineren steelfragmenten aangetroffen. Het overgrote deel (77%) van de te determineren pijpenkoppen (73 stuks) is afkomstig uit Gouda en is onversierd en van het ovoïde model. Van deze 73 koppen stammen er 68 (93%) uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Dertien koppen (18%) kent een afwijkend model of is geheel versierd. Ook deze stammen uit genoemde periode en zijn grotendeels van Goudse oorsprong. Een geheel versierde kop - met een afbeelding van een kronkelende slang in het riet - biedt de meest betrouwbare post quem-datering (ca 1880). Deze kop werd gevonden tijdens de opgraving in 1982. Deze datering sluit goed aan bij die van de drukdecors en fabrieksstempels op het industrieel wit aardewerk van de Maastrichtse firma P. Regout. Opvallend is een viertal (5% van de gedetermineerde koppen) koppen afkomstig uit Gouda, Schoonhoven en een onbekend productiecentrum: ze stammen uit de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw.

Van de opgraving uit 2019 is ook de vondstlocatie van de koppen binnen het schip bekend. Veruit de meeste exemplaren (38 van de 45) zijn in de lading aangetroffen; een vijftal te determineren exemplaren is in de roef gevonden. Van twee exemplaren is de exacte context onbekend.

Achttiende-eeuwse koppen

Een viertal pijpenkoppen dateert uit de achttiende eeuw. Het betreft een Gouds, trechtervormig model met het hielmerk AVD monogram gekroond, gezet tot 1732 en op basis van het model te dateren tussen 1715 en 1732. Drie koppen zijn van de zogenaamde grove kwaliteit en kennen geen hielmerk maar een versiering op de zijkant(en) van de ketel. Twee koppen zijn toe te schrijven aan Schoonhoven en vrij nauwkeurig te dateren, mede dankzij recent onderzoek.⁵ Het betreft koppen met het zijmerk gekroonde M. Deze koppen zijn geproduceerd door Machiel Andrieszoon van Oosterhout, die actief was tussen 1714 en 1774. Beide koppen stammen echter uit een verschillende periode: het exemplaar met alleen een gekroonde M stamt uit de periode tussen 1715 en 1730, en het andere exemplaar waar boven de M de initialen van de maker zijn afgebeeld, is jonger en is te dateren tussen 1740 en 1760.⁶ De derde grove kop kent op beide zijden van de ketel een bloemvormige versiering die bestaat uit stippen. Dergelijke producten zijn niet aan een productieplaats toe te schrijven, maar aan de vorm te zien dateert dit exemplaar mogelijk uit de periode tussen 1730 en 1770.⁷ Opvallend is, dat van de vier achttiende-eeuwse koppen er drie geen zichtbare rokerssporen hebben. Ze lijken dus ongebruikt.

Gemerkte, ovoïde koppen⁸

Zeventig pijpen zijn van het ovoïde model: de bekende 'Gouwenaar'. Deze groep maakt daarmee bijna 75% van het totaal aantal koppen uit. 58 exemplaren hebben

Afb. 1. Scheepswrak ZP5/6. Zijmerk M met parelkroon. Product van Machiel Andrieszoon van Oosterhout, Schoonhoven, uit de periode 1715-1730 (vondstnummer BL12).

Afb. 2. Scheepswrak ZP5/6. Op de linkerzijde ketel zijmerk M met parelkroon en daarboven de initialen van de maker MAO, waarvan alleen de laatste letter nog zichtbaar is. Op de rechterzijde ketel drie stippen. Product van Machiel Andrieszoon van Oosterhout, Schoonhoven, uit de periode 1740-1760 (vondstnummer RCE 88-13).

een leesbaar hielmerk; bij twaalf koppen is dat niet het geval. De gemerkte exemplaren stammen alle uit Gouda. Op één pijpenkop na werden de betreffende merken alle gezet in Gouda in de periode rond 1870. De uitzondering wordt gevormd door hielmerk DP gekroond (gezet tot 1835); dit is één keer aangetroffen in de lading. Opvallend is het hielmerk 36 gekroond want dit is maar liefst 31 keer aangetroffen, goed voor meer dan de helft van alle ovoïde exemplaren met een leesbaar hielmerk. Twaalf zijn er in de lading gevonden; drie in de roef. Deze koppen zijn gerookt. Het gaat dus niet om fabrieksafval of een per ongeluk gebroken of verloren partij. Dit merk is gezet tot 1874, enkele jaren voor 1880 (zie boven). Een verklaring is lastig. Als de exemplaren met dit merk aan boord zijn gerookt en na gebruik bij het afval zijn gegooid, dan moet het een wat oudere partij zijn geweest. Hierbij is het de vraag of beide in de roef gevonden exemplaren daar bij het vergaan van het

Afb. 3a-3c. Scheepswrak ZP5/6. Drie voorbeelden van het merk 36 gekroond. Dit merk is in het wrak 31 keer aangetroffen (vondstnummers RCE 88-9, RCE 114-20 en RCE 120-24).

schip lagen of hier later terecht zijn gekomen. Bij andere vondsten zijn er namelijk aanwijzingen voor verplaatsing van materiaal of verkeerde toewijzing aan lagen.

Het lijkt er op dat in het schip ook ouder afval aanwezig was. Hierboven zagen we al dat er vier achttiende-eeuwse pijpenkoppen zijn aangetroffen. Ook zijn vier ovoïde ketels met het merk 67 gekroond aangetroffen. Dit merk is gezet tot 1868. Twee koppen met dit merk zijn in 2019 in de lading gevonden, de beide andere exemplaren zijn in 1982 gevonden en daarvan is de exacte vondstlocatie binnen het schip niet bekend. Bij de aardewerkvondsten doet zich iets vergelijkbaars voor. Hoewel het leeuwendeel van het materiaal uit de periode 1850-1870 stamt, zijn er enkele scherven uit de late middeleeuwen en de achttiende eeuw gevonden.

Van twee merken - PIB en 54 gekroond - zijn elk drie

exemplaren gevonden. De overige 13 hielmerken komen maar één of twee keer voor. In bijlage 1 is een volledige lijst van de merken opgenomen, met voor zover bekend ook de vondstlocatie.

Andere modellen koppen voorzien van een Gouds merk

Hoewel de ovoïde kop – ‘de Gouwenaar’- gedurende de gehele negentiende eeuw in Nederland het meest populaire model is, nam de variatie in vormen en versieringen na 1850 sterk toe. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden veel nieuwe modellen en ook geheel versierde exemplaren. Deze trend duurt tot ongeveer 1900.⁹ Ook in deze vondst zijn daar exponenten van aangetroffen. Negen pijpenkoppen zijn van het nieuwe elleboogmodel. In drie gevallen is het makersmerk op een verdikking van de steel aangetroffen. Het gaat om het Goudse merk duif gekroond. Eén van de exemplaren

Afb. 4. Scheepswrak ZP5/6. Elleboogpijp met het merk duif gekroond op de steel. In het wrak zijn drie van dergelijke pijpen gevonden (vondstnummer RCE 136-31).

Afb. 5. Scheepswrak ZP5/6. Pijpenkop met in reliëf een kronkelende slang in riet. Datering ca.1880-1910. Met een datering van (na) ca 1880 is het de jongste kop in de vondst (vondstnummer ZP5_28 BL2).

Afb. 6. Scheepswrak ZP5/6. Reliëfpijp ter gelegenheid van het vijftigjarig jubileum van de slag bij Waterloo (1865), maar nog lang daarna door diverse Goudse fabrikanten geproduceerd (vondstnummer RCE 153-34).

Afb. 7. Scheepswrak ZP5/6. Ketel in de vorm van een tonnetje met daarop de spreuk ONS GENOEGEN UIT HET VAT // WORDT MEN HET ZELDEN ZAT, afkomstig uit een onbekend Gouds atelier. Model stamt uit de periode rond 1850-1880 (vondstnummer RCE 195-45).

met dit merk is in de roef gevonden. Een zestal koppen is van het nieuwe rondbodemmmodel. Hiervan is slechts één exemplaar gemerkt, in dit geval met het merk 93 gekroond, tot 1875 in Gouda gezet door Engel van Gent gzn. Een steelfragment met daarop het makersmerk LB gekroond en als bijmerk het wapen van Gouda hoorde bij een op het mosterdlepelmodel gelijkende pijp. Een kop van het nieuwe model kromkop is gemerkt met anker van de Goudse fabrikant Jan Revet, die tot 1878 produceerde.

Geheel versierde koppen

Een zestal exemplaren is geheel versierd. De meeste hiervan stammen uit de periode tussen 1865 en 1890. Op één pijpenkop is in reliëf een kronkelende slang in riet afgebeeld. Deze kop komt voor in een verkoopcatalogus van de Goudse firma Goedewaagen uit 1908.¹⁰ Daar is te zien dat op de steel een rat is afgebeeld. De firma Goedewaagen kocht vanaf 1874 partijen Franse pijpenvormen

op, maar daar zat deze vorm niet bij. In 1880 is weer een grote partij opgekocht en daar zat deze mal mogelijk bij. Deze koppen zijn tot ca 1910 gemaakt.¹¹ Met een datering van (na) ca 1880 is het de jongste kop in de vondst. Twee pijpenkoppen zijn gemaakt ter herinnering aan het vijftigste jubileum van de slag bij Waterloo (1865). Deze reliëfpijpen zijn van het zogenaamde 'Mosterdlepel-model': een korte pijp waarbij de steel S-vormig gebogen is en de kop hielloos (rondbodem). Volgens Duco is deze pijp door diverse Goudse fabrikanten vervaardigd vanaf 1865. Ze bleven lang populair. Er zijn diverse uitvoeringen van deze kop bekend en hij wordt regelmatig aangetroffen.¹²

Opmerkelijk is een pijp waarbij de ketel de vorm heeft gekregen van een tonnetje. De spreuk op de ton luidt:

Afb. 8. Scheepswrak ZP5/6. Model 'korte Izabé' met een versiering van lijnen. Datering periode 1865-1890 (vondstnummer BL10).

Afb. 9. Scheepswrak ZP5/6. Model 'korte Izabé' met een versiering van lobben. Datering periode 1875-1890 (vondstnummer BL9).

Afb. 10. Scheepswrak ZP5/6. Fragment van een zogenaamde 'monsterpijp'. Datering mogelijk laatste kwart negentiende eeuw (vondstnummer BL ongenummerd).

ONS GENOEGEN UIT HET VAT // WORDT MEN HET ZELDEN ZAT. Deze kop is in diverse variaties bekend met verschillende spreuken en is toegeschreven aan één onbekende Goudse fabrikant. Dit model stamt uit de periode rond 1850-1880.¹³ Tot slot moeten twee koppen worden genoemd van het nieuwe model ‘korte Izabé’ met een versiering van lijnen of lobben. Deze modellen hebben vaak de naam van de maker op de steel, maar die zijn hier niet te achterhalen. De pijp met de strepen is te dateren 1865-1890 en de pijp met de lobben iets later: 1875-1890.¹⁴

‘Monsterpijp’

Eén fragment lijkt gezien de afmetingen afkomstig van een zogenaamde ‘monsterpijp’: het grof afgewerkte en niet versierde fragment meet ruim 7 centimeter en lijkt daarmee te groot om te roken. Dit soort pijpen dienden als toonmodel in een winkel of als souvenir uit Gouda. Hoewel deze pijpen weinig voorkomen in deze periode, is ook hier een datering in het laatste kwart van de negentiende eeuw mogelijk.¹⁵

Fragmenten porseleinen pijpen

Naast de vele kleipijpen zijn enkele fragmenten van porseleinen pijpen aangetroffen, waaronder een zogenaamde zak van een porseleinen pijp. Omdat het kleine fragmenten betreft, is verdere duiding moeilijk. Over het algemeen worden porseleinen pijpen in deze periode gezien als een luxeproduct voor de burgerij.¹⁶

Pijpen met een gasluchtje?

Als het gaat om de aangetroffen modellen, versieringen en hielmerken zijn de Zeewolde kleipijpen voor het overgrote deel representatief voor de laatste 35 jaar van de negentiende eeuw. Gouda is als productiecentrum dominant. De kop met de versiering met slang in het riet van de Goudse firma Goedewaagen biedt met een datering van (na) ca 1880 de meest betrouwbare post quem-datering. Opvallend is de grote hoeveelheid pijpen met het Goudse merk 36 gekroond. Zijn deze pijpen aan boord gerookt? Of is de oververtegenwoordiging van dit merk te verklaren door de herkomst van het afval? Werd het gerookt door een enkel of enkele huishoudens, al dan niet betrokken bij de gasfabriek?

Ook het overige afval in de lading kan stammen uit huishoudens die betrokken waren bij het werk in de gasfabriek. De relatief korte periode waaruit het vondstmateriaal - en ook de kleipijpen - stamt, het derde en het begin van het vierde kwart van de negentiende eeuw zou hierop kunnen wijzen. Dat zou ook de geringe hoeveelheden en het meerdere keren voorkomen van een bepaald hielmerk kunnen verklaren. Het is bekend dat de pijpen door particulieren in partijen gekocht werden. Het is dan logisch om in het afval van een beperkt aantal huishoudens dezelfde merken vaker aan te treffen. Het fragment dat mogelijk afkomstig is van een mon-

sterpijp is lastiger te verklaren als we denken aan afval van huizen rond de gasfabriek. Mogelijkerwijs is de monsterpijp als souvenir van een bezoek aan Gouda meegenomen en zo in een gezin nabij de gasfabriek terechtgekomen. We komen met deze verklaring wel op glad ijs, maar een betere duiding is er vooralsnog niet.

De vraag uit de inleiding van dit artikel, wat kleipijpen, gasfabrieken en dit scheepswrak met elkaar te maken hebben, kan nu beantwoord worden. Een schip met afval van een gasfabriek vervoerde tevens huisafval van huishoudens uit de omgeving van of betrokken bij de betreffende gasfabriek. Dat verklaart de vele tientallen kleipijpen in het scheepswrak tussen het talrijke afval van gasfabricage. Pijpen met een gasluchtje dus.

Zijn daarmee alle pijp vondsten verklaard? Nee, bijvoorbeeld de oudere exemplaren passen moeilijk in deze hypothese. Wijzen de vier achttiende-eeuwse pijpkoppen er op dat er een kleine partij ouder afval is meegegaan in het scheepje? Dan zit hier juist geen (gas)luchtje aan!

Noten:

1. De auteurs willen graag Bert van der Lingen hartelijk danken voor zijn hulp bij de determinatie.
2. Jos Bazelmans, Jan van Doesburg en Menno van der Heiden werken bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Michiel Purmer is werkzaam bij Natuurmonumenten als specialist erfgoed en als docent verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Van het onderzoek van het wrak ZP5/6 zal binnen afzienbare tijd een rapportage verschijnen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed waarin de opgravingsresultaten integraal beschreven worden.
3. De auteurs Bazelmans en Purmer ontplooiën zich in het onderzoek van gesloten en nauwkeurig gedateerde vondstcomplexen met kleipijpen (zie Bazelmans, Purmer, De Kort & Verspaandonk, 2017 en Bazelmans & Purmer, 2019 voor de beschrijvingen van de kleipijpvondsten uit de legerkampen van Oirschot en Austerlitz).
4. De projectcode van dit onderzoek is ZESL20.
5. Korpershoek, 2020.
6. Korpershoek, 2020, 151-156.
7. Zie bijvoorbeeld Duco, 1987, 49-50, afbeelding 133 voor dergelijke pijpen, die zich lastig nauwkeurig laten dateren.
8. Determinatie heeft plaatsgevonden aan de hand van Duco, 2003.
9. Zie Duco, 1987, 61-62.
10. Deze catalogus is door de stichting PKN gedigitaliseerd en geraadpleegd via <https://anyflip.com/dpcc/eded/>, 10 april 2021.
11. Schriftelijke mededeling Bert van der Lingen, 9 april 2021.
12. Duco, 1992, 63-64.
13. www.Claypipes.nl/19e_eeuw/voorwerpen, geraadpleegd op 2 april 2021.
14. Schriftelijke mededeling Bert van der Lingen, 9 april 2021.
15. Schriftelijke mededeling Bert van der Lingen, 8 april 2021.
16. Goes, 1993, 56-57.

Literatuur en websites:

- Bazelmans, J., M. Purmer, J.-W. de Kort & A. Verspaandonk (2017) 'O Belgen! Wanneer gij Jantje Klaas zijn pijpje ziet rooken. Klei- en porseleinen pijpen van het kamp bij Oirschot (gemeente Oirschot), 1832-1834.', in: *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*, 2017, p. 41-72.
- Bazelmans, J. & M. Purmer (2019) 'Een pijpje roken in het mooiste kamp ter wereld. De kleipijpen van Camp d'Utrecht, Austerlitz (gemeente Zeist), 1804, 1808.', in: *Jaarboek PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*, 2019, p. 23-36.
- Duco, D.H. (1987) *De Nederlandse kleipijp. Handboek voor dateren en determineren*. Pijpenkabinet, Leiden.
- Duco, D.H. (1992) *De tabakspijp als oranjepraganda*. Pijpen-

kabinet, Leiden.

-Duco, D.H. (2003) *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda. Pijpenkabinet*, Amsterdam.

-Goes, B. (1993) 25 eeuwen roken. *De verwonderlijke vormgeving van de pijp*. Uniepers, Abcoude.

-Heiden, M. van der (2020) Verslag van het specialistenoverleg. Interne notitie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 30 november.

-Korpershoek, E. (2020) *De pijpenmakers van Schoonhoven*. De Bink, Leiden.

Websites

www.claypipes.nl

<https://anyflip.com/dpcc/eded/> (<https://www.tabakspijp.nl/archief/> archief-catalogi-fabrikanten/nederland/)

Bijlage: Tabel met determinatie kleipijpen

Hielmerk	Vondst-nummer	Ex.nr	Vondst-locatie 2019	Productie-periode	Laatste jaar productie	Model	Eigenaren 1850-1880*	Actief in 1850	
Wapen van Leiden	RCE 97	16	Lading	1685-1919	1919	O	Pieter Goedewaagen	1855-1880	J
Wapen van Den Haag	-	BL46	-	1735-1897	1897	O	Pieter de Jong	1844-1867	J
HL gekroond	-	BL47	-	1697-1899	1899	O	Thomas Binnendijk	1826-1871	J
HL gekroond	RCE 167	37	Lading	1697-1899	1899	O	Thomas Binnendijk	1826-1871	J
DP gekroond	RCE 72	6	Lading	1693-1835	1835	O	nvt	nvt	N
38 gekroond	RCE 127	25	Lading	1733-1940	1940	O	Pieter Goedewaagen	1855-1880	J
67 gekroond	RCE 72	5	Lading	1728-1868	1868	O	Matthijs de Waal	1828-1868	J
67 gekroond	RCE 102	18	Lading	1728-1868	1868	O	Matthijs de Waal	1828-1868	J
67 gekroond	-	BL45	-	1728-1868	1868	O	Matthijs de Waal	1828-1868	J
67 gekroond	-	BL40	-	1728-1868	1868	O	Matthijs de Waal	1828-1868	J
36 gekroond	RCE 72	3	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 72	4	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 86	7	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 88	9	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 88	11	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 104	19	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 114	20	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 115	21	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 115	22	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 120	24	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 130	29	Roef	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 166	35	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 167	36	Lading	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 168	38	Roef	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 177	40	Roef	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	RCE 208	43	Onb.	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL23	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL24	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL25	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL26	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL27	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL28	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL29	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL30	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL31	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL32	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL33	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL34	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL35	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
36 gekroond	-	BL36	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J

Hielmerk	Vondst-nummer	Ex.nr.	Vondstlocatie 2019	Productie-periode	Laatste jaar productie	Model	Eigenaren 1850-1880*	Actief in 1850	
36 gekroond	-	BL37	-	1719-1874	1874	O	Jacobus Steenland	1842-1869	J
81 gekroond	-	BL49	-	1737-1899	1899	O	Willem Frederik van Essen, later P & W.F.C. van Essen	1863-1869	J
58 gekroond	RCE 125	27	Lading	1734-1869	1869	O	Jacobus Steenland	1844-1869	J
PIB	RCE 147	33	Lading	1739-1881	1881	O	Willem Frederik van Essen later P & W.F.C. van Essen	1857-1881	J
PIB	RCE 213	44	Onb.	1739-1881	1881	O	Willem Frederik van Essen later P & W.F.C. van Essen	1857-1881	J
PIB	-	BL43	-	1739-1881	1881	O	Willem Frederik van Essen later P & W.F.C. van Essen	1857-1881	J
AVD mono-gram gekroond	-	BL18	-	1699-1732	1732	nvt	nvt	nvt	N
TM gekroond	-	BL38	-	1780-1960	1960		Pieter Goedewaagen	1874-1880	J
93 gekroond	RCE 68	1	Lading	1695-1875	1875	R	Engel van Gent Gzn	1832-1875	J
93 gekroond	-	BL39	-	1695-1875	1875	O	Engel van Gent Gzn	1832-1875	J
54 gekroond	RCE 88	10	Lading	1732-1925	1925	O	Firma gebr. Van der Want	1858-1874	J
54 gekroond	-	BL41	-	1732-1925	1925	O	Firma gebr. Van der Want	1858-1874	J
54 gekroond	-	BL42	-	1732-1925	1925	O	Firma gebr. Van der Want	1858-1874	J
WS gekroond	RCE 143	32	Roef	1658-1925	1925	O	Gerrit Cornelis van der Want Pzn	1858-1874	J
WS gekroond	-	BL44	-	1658-1925	1925	O	Gerrit Cornelis van der Want Pzn	1858-1874	J
M gekroond	-	BL19	-	1667-1920	1920	O	Pieter Jacobus van der Want Azn	1849-1885	J
90 gekroond	-	BL48	-	1731-1925	1925	O	Firma gebr. Van der Want	1858-1874	J
AVB	RCE 120	23	Lading	1767-1920	1920	O	Pieter Jacobus van der Want Azn.	1849-1885	J
Duif gekroond	RCE 97	14	Lading	1667-1897	1897	E	Jan van Baalen later Firma Jan van Baalen	1861-1893	J
Duif gekroond	RCE 136	31	Lading	1667-1897	1897	E	Jan van Baalen, later Firma Jan van Baalen	1861-1893	J
Duif gekroond	RCE 177	41	Roef	1667-1897	1897	E	Jan van Baalen, later Firma Jan van Baalen	1861-1893	J
Anker	-	BL11	-	1660-1878	1878	K	Jan Revet	1839-1878	J
LB gekroond	-	Blsteel	-	1724-1846: 1861-1920	1920	M	Pieter Jacobus van der Want Azn.	1861-1885	J
WL gekroond	RCE 97	15	Lading	1645-1874	1874	O	Hendrik van der Pool	1839-1874	J

Reliefmerken en reliëfpijpen

	Vondst- nummer	Ex.nr.	Vondstlo- catie 2019	Productie- periode	Laatste jaar productie	Model	Eigenaren 1850-1880*	Actief in 1850	
Gekroonde M met parelkroon linkerzijde ketel C bovenaan beide zijden hiel									
	-	BL12	-	1715-1730	1774	O	Machiel Andrieszoon van Oosterhout, Schoonhoven	1714-1774	N
Gekroonde M met parelkroon met daarboven initialen (MA)O linkerzijde ketel en drie stippen rechterzijde ketel									
	RCE 88	13	Lading	1740-1760	1774	O	Machiel Andrieszoon van Oosterhout, Schoonhoven	1714-1774	N
Roos uit zeven stippen beide zijden ketel C of open stip onderaan hiel									
	-	BL17	-	1730-1770	-	O	?		
Reliefpijp 50 jaar Waterloo									
	RCE 153	34	Lading	1865-1885		R	?, Gouda		
Reliefpijp 50 jaar Waterloo									
	ZP5_28	BL1	-	1865-1885		R	?, Gouda		
Tonvormige reliefpijp met spreuk									
	RCE 195	45	Lading	1865-1899		Ton	?, Gouda		
Rietmotief met slang									
	ZP5_28	BL2	-	c1880-1910		K	Goedewaagen, Gouda		

Vondst- nummer	Ex.nr.	Vondstlo- catie 2019	Productie- periode	Laatste jaar productie	Model	Eigenaren 1850-1880*	Actief in 1850
Lobben- of knorrenpijp							
-	BL9	-	1875-1890		O	?, Gouda(?)	
Lijnvormige versiering							
-	BL10	-	1865-1890		K	?, Gouda (?)	
Grof afgewerkte monsterpijp (ca 7 cm)							
	BL ongenummerd		1875-1900		O	?	
Merk onleesbaar: 14 stuks							
Niet gemerkt: 5 rondbodems en drie elleboogpijpen							
Totaal 96 pijpenkoppen en 1 gemerkt steelfragment							
Porselein							
Fragment, vondstnummer RCE 303							
Fragment zak met bruine aanslag/ decoratie, ex.nr. BL51							
Fragment, ex.nr. BL53							

O = Ovoïde R = Rondbodem
 E = Elleboogpijp T = Trechtervormig
 K = Kromkop M = Mosterdlepel

*) Voor de bepaling van de eigenaren is gebruik gemaakt van Duco (2003), deze waren allen werkzaam in Gouda. Uitzonde-ring is Machiel Andrieszoon van Oosterhout die werkzaam was in Schoonhoven (Korpershoek (2020)).

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door particuliere donateurs

www.tabakspijp.nl

